INGLIZ BADIIY DIALOGLARIDA IJTIMOIY MASOFANING NUTQIY JANRLAR ORQALI IFODALANISHI (ASLIYAT VA O‘ZBEKCHA TARJIMA QIYOSIDA)

Dilnoza Kamilovna Xodjayeva
Toshkent davlat transport universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23975449

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz badiiy dialoglarida personajlar o‘rtasidagi ijtimoiy masofaning nutqiy janrlar orqali ifodalanishi hamda uning o‘zbekcha tarjimada qayta yaratilishi o‘rganiladi. Qiyosiy-pragmatik tahlil asosida iltimos, tanbeh, rad javobi va uzr so‘rash janrlarida personajlarning tanishlik darajasi, munosabatlarining rasmiyligi va mavqe tafovuti qanday aks etishi tahlil qilinadi. Bunda murojaat shakllari, modal birliklar, yumshatish vositalari hamda fikrning bevosita va bilvosita ifodalanishiga e’tibor qaratiladi. Xususan, inglizcha you olmoshiga muvofiq o‘zbekcha sen yoki siz shaklini tanlash dialogdagi yaqinlik, hurmat va rasmiylik darajasiga qanday ta’sir qilishi ko‘rib chiqiladi. Asliyat va tarjimadagi muvofiq replikalarni kontekstda qiyoslash orqali nutqiy janrning kommunikativ maqsadi saqlangan holda personajlar o‘rtasidagi ijtimoiy masofa qanday ifodalanishi va qay hollarda o‘zgarishi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: badiiy dialog, nutqiy janr, ijtimoiy masofa, ijtimoiy mavqe, murojaat shakllari, nutqiy xushmuomalalik, bilvositalik, qiyosiy-pragmatik tahlil, o‘zbekcha tarjima.

Kirish qismi: Badiiy dialogda personajlar o‘rtasidagi munosabat ularning bir-biriga qanday murojaat qilishi, iltimosni qay darajada bevosita ifodalashi, rad javobini qanday asoslashi va uzr so‘rashda mas’uliyatni qanday ifodalashi orqali namoyon bo‘ladi. Ushbu til vositalari personajlarning o‘zaro tanishlik darajasi, yaqinligi va muloqotning rasmiyligini anglashga yordam beradi. Mazkur maqolada ijtimoiy masofa personajlar o‘rtasidagi yaqinlik va tanishlik darajasini ifodalovchi pragmatik omil sifatida talqin qilinadi. Ijtimoiy mavqe tafovuti esa suhbatdoshlarning vakolati va munosabatdagi o‘rniga doir alohida omil sifatida tahlil qilinadi. Bu farq, masalan, yaqin munosabatdagi personajlarning mavqeyi turlicha bo‘lishi yoki mavqeyi teng personajlar rasmiy ohangda muloqot qilishi mumkinligini hisobga olish imkonini beradi.

Maqolaning nazariy asosini M.M. Baxtinning nutqiy janrlar konsepsiyasi hamda P. Braun va S. Levinsonning nutqiy xushmuomalalik nazariyasi tashkil etadi. Baxtin (1986) nutqiy janrlarni muloqotning muayyan sohalarida shakllanadigan, mavzusi, uslubi va kompozitsiyasi jihatidan nisbatan barqaror nutq shakllari sifatida tavsiflaydi. Ushbu yondashuv iltimos, tanbeh, rad javobi va uzr so‘rashni dialogdagi vazifasi hamda suhbatdoshning javobi bilan bog‘liq holda o‘rganishga asos bo‘ladi. Braun va Levinson (1987) xushmuomalalik strategiyalarini izohlashda ijtimoiy masofa, suhbatdoshlarning nisbiy mavqeyi va muayyan nutqiy harakatning adresatga yuklaydigan majburiyat darajasini ajratadilar. Mazkur omillar, masalan, iltimosni yumshatish yoki rad javobini asoslash kabi til tanlovlarini muloqot vaziyati bilan bog‘lab izohlashga xizmat qiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, badiiy tarjimada nutqiy janrning kommunikativ maqsadi saqlangan holda ham personajlar o‘rtasidagi munosabat boshqacha ifodalanishi mumkin. Masalan, inglizcha “you” olmoshining o‘zbek tilidagi “sen” yoki “siz” shakllaridan biri bilan berilishi tarjimonda personajlarning avvalgi murojaat odati, o‘zaro yaqinligi va ayni vaziyatdagi munosabatini hisobga olishni talab etadi. Xuddi shuningdek, modal birlikning shart mayli shakli bilan berilishi yoki rad javobiga izoh qo‘shilishi replikaning kommunikativ vazifasini saqlagan holda uning ohangini o‘zgartirishi mumkin. Shu sababli ijtimoiy masofani baholashda alohida so‘z yoki grammatik shakl bilan birga replikadan oldingi vaziyat va adresatning javobi ham tahlilga jalb etiladi.

Tadqiqotning maqsadi ingliz badiiy dialoglarida ijtimoiy masofani ifodalovchi pragmatik vositalarni aniqlash hamda ularning o‘zbekcha tarjimada qanday qayta yaratilishini qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot obyekti ingliz badiiy nasridagi dialoglar va ularning o‘zbekcha tarjimalaridir. Tadqiqot predmeti iltimos, tanbeh, rad javobi va uzr so‘rash janrlarida ijtimoiy masofani ifodalovchi murojaat shakllari, modal birliklar, yumshatish vositalari hamda bevosita va bilvosita ifoda usullaridir.

Qiyosiy-pragmatik tahlilda har bir dialog parchasi ikki mezon asosida baholanadi. Birinchi mezon nutqiy janrning kommunikativ maqsadi, ya’ni so‘zlovchi replikasi orqali nimaga erishmoqchi ekanini aniqlashga qaratiladi. Ikkinchi mezon esa tarjimada personajlar o‘rtasidagi yaqinlik yoki rasmiylik darajasi qaysi vositalar orqali ifodalanganini aniqlashga xizmat qiladi. Shu asosda maqolada ijtimoiy masofaning asliyatdagi ifodasi tarjimada qaysi hollarda saqlanishi, kuchayishi yoki kamayishi o‘rganiladi.

Tahlil va muhokama: Ingliz badiiy dialoglarida personajlar o‘rtasidagi ijtimoiy masofa murojaat shakllari, modal birliklar, yumshatish vositalari va fikrning bevosita yoki bilvosita ifodalanishi orqali namoyon bo‘ladi. Asliyat va o‘zbekcha tarjimani qiyoslashda replikaning kommunikativ maqsadi hamda personajlar munosabatiga oid pragmatik ma’nosi alohida tahlil qilinadi. Masalan, tarjimada iltimosning mazmuni saqlangan holda murojaat shakli o‘zgarishi dialogga rasmiyroq yoki samimiyroq ohang berishi mumkin. Quyidagi inglizcha replikalar va ularning o‘zbekcha variantlari ushbu tahlil mezonlarini ko‘rsatish uchun tuzilgan.

Iltimos janrida ijtimoiy masofa modal so‘roq va ikkinchi shaxs shakllari orqali ifodalanishi mumkin. Masalan, “Could you lend me your notes for a day?” replikasida “could you” qurilmasi adresatning imkoniyatini so‘rash orqali iltimosni bilvosita ifodalaydi. Uni “Qaydlaringizni bir kunga berib tura olasizmi?” shaklida tarjima qilishda “-a olmoq” qurilmasi imkoniyatga oid ma’noni saqlaydi, “qaydlaringizni va olasizmi” shakllari esa hurmat yoki rasmiylikni bildirishi mumkin. “Qaydlaringni bir kunga berib turasanmi?” variantida ham iltimos so‘roq shaklida ifodalangan, ammo imkoniyat ma’nosi alohida grammatik vosita bilan berilmagan. Ikkinchi shaxs birlik shakllari yaqin suhbatdoshlar muloqotiga mos kelishi yoki mavqe jihatidan yuqori personajning murojaatini ifodalashi mumkin. Bu talqinlardan qaysi biri asosli ekanini aniqlash uchun personajlarning oldingi murojaatlari va suhbat vaziyati hisobga olinadi.

Rad javobida ijtimoiy masofa yumshatish vositalari hamda rad etish sababining qanday bayon qilinishida ko‘rinadi. “I’m afraid I can’t lend you the book today. I still need it replikasidagi I’m afraid” birikmasi adresatni salbiy javobga tayyorlaydi, ikkinchi gap esa rad etish sababini izohlaydi. “Afsuski, bugun kitobni berib tura olmayman. U hali o‘zimga kerak variantida afsuski” birligi yumshatish vazifasini bajaradi. “Bugun kitobni berolmayman, hali

o‘zimga kerak” shaklida esa alohida yumshatish birligi tushirilgan va buning o‘rnini qisman rad etish sababi to‘ldiradi. “Bugun” so‘zi har ikki variantda rad javobining vaqt doirasini chegaralaydi. Kam tanish personajlar muloqotida “afsuski” vaziyatga mos xushmuomalalik belgisi bo‘lishi mumkin, yaqin suhbatdoshlar o‘rtasida esa sababning o‘zi rad javobini yetarlicha yumshatishi mumkin.

Tanbeh janrida ijtimoiy masofa va e’tirozning qat’iyligi turli vositalar orqali yuzaga chiqadi. “You should have asked before opening my letter” replikasidagi “should have asked” qurilmasi adresatdan kutilgan harakat bajarilmaganini bildiradi. “Xatimni ochishdan oldin ruxsat so‘rashingiz kerak edi” variantida ruxsat so‘zi kontekstdan anglashiladigan ma’noni ochiq ifodalaydi, “kerak edi” qurilmasi esa bajarilmagan harakatni majburiyat sifatida ko‘rsatadi. “Xatimni ochishdan oldin ruxsat so‘rasang bo‘lardi” variantida -sa bo‘lardi shakli e’tirozni yumshatadi, so‘rasang shakli esa sen tarzidagi murojaatni ifodalaydi. “Ruxsat so‘rasangiz bo‘lardi” shakli bu ikki jihatni alohida kuzatish imkonini beradi. Unda siz shaklidagi murojaat bilan yumshatilgan tanbeh birga keladi.

Uzr so‘rash janrida ijtimoiy masofa adresatga murojaat qilish va mas’uliyatni ifodalash usulida aks etadi. “I’m sorry I kept you waiting” replikasining “Sizni kuttirib qo‘yganim uchun uzr so‘rayman” variantida so‘zlovchi uzr sababini ochiq bayon qiladi va sizni olmoshi orqali hurmat shaklini tanlaydi. “Kuttirib qo‘ydim, kechir” variantida ham so‘zlovchi o‘z harakatini tan oladi, “kechir” fe’li esa norasmiy birlikdagi murojaatni ifodalaydi. Birinchi variant rasmiyroq suhbatga mos kelishi mumkin, ikkinchi variant esa yaqin personajlar muloqotida tabiiy eshitiladi.

Misollar qiyosi shuni ko‘rsatadiki, nutqiy janrning kommunikativ maqsadi saqlangan holda replikaning bevositaligi, rasmiyligi yoki qat’iyligi o‘zgarishi mumkin. Iltimosda bu farq modal so‘roq va shaxs shakllari orqali, rad javobida yumshatish vositasi va sababning ifodalanishi orqali, tanbehda majburiyatni bildiruvchi qurilmalar orqali, uzr so‘rashda esa kechirim so‘rash formulasi va murojaat shakli orqali namoyon bo‘ladi. Nashr etilgan tarjimada bunday o‘zgarishlarni baholash uchun asliyat va tarjimadagi muvofiq replikalar personajlarning avvalgi murojaatlari hamda ayni sahnadagi munosabati bilan birgalikda tahlil qilinadi.

Xulosa: Iltimos, rad javobi, tanbeh va uzr so‘rash janrlari bo‘yicha tuzilgan namunalarning qiyosiy-pragmatik tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbekcha tarjimada replikaning kommunikativ maqsadi saqlangan holda personajlar o‘rtasidagi ijtimoiy masofa boshqacha ifodalanishi mumkin. Masalan, iltimos har ikki tilda so‘roq shaklida berilsa ham, o‘zbekcha variantdagi sen yoki siz shakli personajlar o‘rtasidagi yaqinlik, hurmat yoki rasmiylikni turlicha aks ettiradi.

Ijtimoiy masofa har bir nutqiy janrda o‘ziga xos vositalar orqali ifodalanadi. Iltimosda modal so‘roq va murojaat shakli, rad javobida yumshatish vositasi va sababning bayon etilishi, tanbehda modallik va murojaatning uyg‘unligi, uzr so‘rashda esa kechirim so‘rash formulasi muhim o‘rin tutadi. Tanbehga oid misolda “ruxsat so‘rashingiz kerak edi” va “ruxsat so‘rasangiz bo‘lardi” shakllarining qiyosi hurmat ifodalovchi murojaat saqlangan holda e’tirozning qat’iyligi pasayishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shu bois replikaning yumshoqligi, personajlarning o‘zaro yaqinligi va mavqe tafovuti alohida tahlil qilinishi lozim.

Asliyat va tarjimani qiyoslashda murojaat shakllari hamda yumshatish vositalarining pragmatik vazifasi personajlarning avvalgi muloqoti, ayni sahnadagi munosabati va adresatning

javobi asosida aniqlanadi. Maqolada tahlil mezonlari maxsus tuzilgan misollar asosida yoritildi. Ushbu mezonlarni ingliz badiiy asarlarining asliyati va nashr etilgan o‘zbekcha tarjimalaridagi muvofiq dialoglarga tatbiq etish ijtimoiy masofa qaysi o‘rinlarda saqlangani, kuchaygani yoki kamayganini matniy dalillar asosida aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bakhtin M. M. Speech Genres and Other Late Essays / ed. by C. Emerson, M. Holquist; transl. by V. W. McGee. – Austin : University of Texas Press, 1986. – 177 p.
2. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987.
3. Hamidov, Xayrulla, and Marxabo Abdullayeva. "Alternative Versions and Functional Characteristics of Phraseologists in Uzbek." European Journal of Innovation in Nonformal Education 4.3 (2024): 51-54.
4. Wierzbicka A. English Speech Act Verbs: A Semantic Dictionary. – London : Academic Press, 1987. – 397 p.
5. Xodjayeva Dilnoza Kamilovna. “NUTQIY ETIKETLARNING TARJIMALARDA BERILISHI VA ULARNING TALQINI” (2024) Konferensiyalar | Conferences, 1(8), pp. 134–142. Available at: https://www.uzresearchers.com/index.php/Conferences/article/view/2278 (Accessed: 3 November 2026).
6. Xodjayeva, D. (2025). Jane eyrening asari nutqiy janri tasnifi va tarjimada dolzarblik masalasi. Журнал академических исследований нового Узбекистана, 2(8), 82–85. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/yoitj/article/view/59266
7. Xodjayeva, Dilnoza Kamilovna. "NUTQIY ETIKETLARNING TARJIMALARDA BERILISHI VA ULARNING TALQINI" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, vol. 4, no. 9, 2024, pp. 284-293.
8. Xodjayeva, D. OG‘ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISHDA MONOLOGIK VA DIALOGIK NUTQ SHAKLLARI XUSUSIYATLARI. (2024). Yangi O’zbekistonda Tabiiy Va Ijtimoiy-Gumanitar Fanlar Respublika Ilmiy Amaliy Konferensiyasi, 2(12),104-109. https://universalpublishings.com/index.php/gumanitar/article/view/9144
9. Xodjayeva Dilnoza. Inglizcha tarjimada nutqiy janrni saqlash masalasi (Jane Eyre romani qiyosiy tahlilida) // Til va adabiyot ta’limi ilmiy-metodik jurnali. 2026-yil 6-son, –B.110-112.
10. Abdullayeva, Marxabo. "Inglizchadan o‘zbekchaga nasriy tarjimaning milliy-madaniy xususiyatlari (XX asr oxiri XXI asr boshlarida ingliz tilidan bevosita tarjimalar misolida). TADQIQOTLAR. UZ, 50 (5), 80-84." 2024.
11. Xodjayeva, Dilnoza Analysis of the Translation Features of the Novel Jane Eyre from the Perspective of Cognitive Linguistics // Science and innovation in the education system. 2026. Т. 5. № 7. С. 249-255. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.20443977